

OŚWIECENIE

WPROWADZENIE DO EPOKI

Źródła, wzory, inspiracje

- Antyk: antyczny ideał piękna, architektura rzymska, idea republiki
- Renesans: idea godności człowieka
- XVII w.: poglądy Kartezjusza, Johna Locke'a

Ramy czasowe

- Europa: koniec XVII w. – XVIII w.
- Polska: lata czterdzieste XVIII w. – 1822 r.
- Rozkwit polskiego oświecenia wiąże się z panowaniem ostatniego króla Polski – **Stanisława Augusta Poniatowskiego (czasy stanisławowskie)**. **Za umowny koniec oświecenia uznaje się rok wydania pierwszego tomu poezji Adama Mickiewicza zawierającego *Ballady i romanse*.**

Dewizy epoki

„Wolność, równość, braterstwo” – hasło Wielkiej Rewolucji Francuskiej

„Szanujmy mądrych, przykładnych, chwalebnych, / Śmiejmy się z głupich, choć i przewielebnych” – Ignacy Krasicki

Panteon w Paryżu

Termin **oświecenie (niem. Aufklärung)** upowszechnił się najpierw w Niemczech, a potem w całej Europie. We Francji tę epokę nazywano „wiekiem filozofów”, a w Anglii – „wiekiem rozumu”.

Niemiecki filozof Immanuel Kant tak wyjaśniał nazwę epoki:

Oświeceniem nazywamy wyjście człowieka z niepełnoletności, w którą popadł z własnej winy. Niepełnoletność to niezdolność człowieka do posługiwania się swym własnym rozumem, bez obcego kierownictwa. Zawinioną jest ta niepełnoletność wtedy, kiedy przyczyną jej jest nie brak rozumu, lecz decyzji i odwagi posługiwania się nim bez obcego kierownictwa. Sapere aude! Miej odwagę posługiwać się swym własnym rozumem – tak oto brzmi hasło oświecenia.

Światopogląd – obowiązuje znajomość terminów: racjonalizm, empiryzm, liberalizm, sensualizm, libertynizm, deizm, ateizm, tabula rasa

SENTENCJE, ZŁOTE MYŚLI

- „Stworzyć naród przez wychowanie publiczne” – hasło Komisji Edukacji Narodowej
- „Dwie rzeczy napełniają moje serce wciąż nowym i wciąż rosnącym podziwem i szacunkiem: niebo gwiaździste nade mną i prawo moralne we mnie...” – Immanuel Kant
- „Święta miłości kochanej ojczyzny, / Czują cię tylko umysły pocziwe!” – Ignacy Krasicki
- „Trzeba się uczyć, upłynął wiek złoty!” – Ignacy Krasicki
- „Nie wszystko złoto, co się świeci z góry” – Ignacy Krasicki
- „I śmiech niekiedy może być nauką, / Kiedy się z przywar, nie z osób natrzęsa” - Ignacy Krasicki
- „Mimo tak wielkie płci naszej zalety / My rządzymy światem, a nami kobiety” - Ignacy Krasicki
- „Satyra prawdę mówi, względów się wyrzeka. / Wielbi urząd, czci króla, lecz sądzi człowieka” – Ignacy Krasicki
- „Prawdziwa cnota krytyk się nie boi” – Ignacy Krasicki

W Polsce dokonała się prawdziwa rewolucja oświatowa.

Na mocy uchwały sejmu utworzono **Komisję Edukacji Narodowej (1773)** – pierwsze w Europie świeckie ministerstwo oświaty. KEN przeprowadziła zeświecczenie szkolnictwa, zarówno w doborze kadry pedagogicznej, jak i przedmiotów nauczania. Stworzyła jednolity system edukacji o układzie hierarchicznym:

- szkoły elementarne (podstawowe),
- wydziałowe i podwydziałowe (średnie),

- główne (wyższe).

Komisja powołała Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych, które opracowało nowe podręczniki, w większości dla szkół średnich, ale także m.in. Gramatykę języka

KALENDARIUM EPOKI

Polska	Europa, Ameryka
1740 założenie Collegium Nobilium	1787 Konstytucja Stanów Zjednoczonych
1747 pierwsza biblioteka publiczna stworzona z inicjatywy braci Załuskich	1789 wybuch Wielkiej Rewolucji Francuskiej
1764 koronacja Stanisława Augusta Poniatowskiego	1799–1815 kampanie napoleońskie
1765 otwarcie Szkoły Rycerskiej, sceny narodowej, początek publikacji „Monitora”	
1772 I rozbiór Polski	
1773 Komisja Edukacji Narodowej	
1788–1792 Sejm Wielki	
1791 Konstytucja 3 maja	
1792 konfederacja targowicka	
1793 II rozbiór Polski	
1794 powstanie kościuszkowskie	
1795 III rozbiór Polski, abdykacja Stanisława Augusta Poniatowskiego	
1797 utworzenie Legionów Polskich we Włoszech	
1800 Towarzystwo Przyjaciół Nauk	
1807–1815 Księstwo Warszawskie	
1815 kongres wiedeński, powstanie Królestwa Polskiego	

Ważne motywy

- postęp, nauka (Wielka Encyklopedia Francuska)
- krytyka zacofania (Ignacy Krasicki, Do króla)
- utopia (Wolter Kandyd, czyli optymizm; Ignacy Krasicki, Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki)
- miłość do ojczyzny (Ignacy Krasicki, Hymn do miłości ojczyzny; Józef Wybicki, Pieśń Legionów Polskich we Włoszech)
- egzotyczna podróż (Wolter, Kandyd, czyli optymizm; Jonathan Swift, Podróże Guliwera; Daniel Defoe, Przypadki Robinsona Crusoe);
- miłość sentymentalna (Jean-Jacques Rousseau, *Nowa Heloiza*; Franciszek Karpiński, *Laura i Filon*)

Gatunki literackie: powiastka filozoficzna, satyra, bajka

Style: klasycyzm, sentymentalizm, rokoko

Ważne pojęcia: harmonia, symetria, proporcja, umiar, kanon, wzorzec, poetyka normatywna, decorum, obiady czwartkowe, ogród angielski, ogród francuski, scena bukoliczna

CELE MYŚLICIELI OŚWIECENIOWYCH

Oświecanie umysłów, walka z ciemnotą i zabobonem, z nietolerancją i niesprawiedliwością – oto główne zadania, jakie

stawiali sobie oświeceniowi myśliciele. Ze względu na tak silną społeczną i dydaktyczną wymowę filozofia tego okresu prezentowana była nie tylko w dziełach naukowych, ale także, a może nawet głównie, w publicystyce, esejach literackich, literaturze pięknej.

Oświeceniowi filozofowie łączyli na ogół empiryzm z racjonalizmem, w myśl założenia, że większa część ludzkiej wiedzy musi pochodzić z doświadczeń zmysłowych (sensualizm), które jednak stają się w pełni wartościowe dopiero wtedy, gdy są zapamiętane i poddane rozumowej analizie. Joseph Wright of Derby, Filozof prezentujący model Układu Słonecznego, w którym lampa jest umieszczona w miejscu Słońca, ok. 1766

NOWE POGLĄDY

Obok deizmu, czyli poglądu, że Bóg istnieje, ale jego rola ogranicza się do aktu stworzenia, pojawił się ateizm. Ateiści, czyli ci, którzy negowali istnienie Boga, byli wyznawcami materializmu. W życiu społecznym, gospodarczym i politycznym miał panować liberalizm, którego głównymi hasłami były wolność i niezależność. Skrajnym przejawem tych tendencji był libertynizm.

FILOZOFIA I MYŚL SPOŁECZNO-POLITYCZNA

John Locke (1632–1704)	Angielski filozof, prekursor oświecenia, zwolennik empiryzmu. Uważał, że w ludzkim umyśle nie mogą istnieć jakiegokolwiek wrodzone idee. Jest on jak czysta tablica (łac. tabula rasa), zapisywana przez doświadczenia, na podstawie których w naszej świadomości tworzą się idee. To, czego nie możemy poznać doświadczalnie, może być jedynie kwestią wiary. Wszelkie różnice umysłowe między ludźmi są zatem czymś wtórnym – wszyscy rodzą się równi. Wszelkie struktury społeczne nie wynikają z porządku natury czy boskiego ustanowienia, lecz są wynikiem ustaleń między ludźmi
Wolter, Voltaire, właśc. François-Marie Arouet (1694–1778)	Francuski filozof, publicysta, historyk, poeta, prozaik, dramatopisarz. Swoje poglądy zawarł w Listach filozoficznych. Często posługiwał się formą literacką (np. powiastka filozoficzna Kandyd, czyli optymizm). Z wielką pasją atakował fanatyzm, niesprawiedliwość, dogmaty i przesady (Traktat o tolerancji). Był współtwórcą Encyklopedii i członkiem Akademii Francuskiej. Krytykował instytucję Kościoła (był deistą)
Jean-Jacques Rousseau (1712–1778)	Pochodzący ze Szwajcarii współtwórca francuskiego oświecenia; zakwestionował optymistyczną wiarę w postęp. Według niego człowiek był naprawdę szczęśliwy jedynie w stanie natury, nieskażony przez cywilizację, która przyniosła tysiące krepujących zasad, reguł i konwenansów, a także prawo własności i w konsekwencji – nierówności społeczne. Proponował stosunki między ludźmi oprzeć na umowie społecznej, czyli systemie prawnym obowiązującym wszystkich obywateli, będącym wyrazem woli powszechnej, która jest „nakazem najwyższym i zasadą najwyższą”. Jego poglądy zainspirowały twórców sentymentalizmu
Immanuel Kant (1724–1804)	Niemiecki filozof; zakładał istnienie w ludzkim umyśle pewnych wrodzonych form poznania wyprzedzających jakiegokolwiek doświadczenie. Takimi formami są na przykład pojęcia przestrzeni i czasu: choć wszelkich wrażeń doznajemy w czasie i przestrzeni, to one same nie są przedmiotami naszych wrażeń. Człowiekowi świat nie jest dany takim, jaki jest w rzeczywistości – umysł narzucił mu już mimowolnie pewną organizację, połączył obserwowane zdarzenia w łańcuchy związków przyczynowo-skutkowych. Wiedzę człowieka można więc podzielić naaprioryczną (zawartą w umyśle z góry i poprzedzającą wszelkie doświadczenie) oraz aposterioryczną (nabytą przez doświadczenie). Kant uważał, że w świadomości człowieka wryte jest wewnętrzne prawo moralne, określone przez niego jako imperatyw kategoryczny, sprowadzające się do następującej zasady: „postępuj tylko wedle takiej maksymy, co do której możesz zarazem chcieć, żeby stała się powszechnym prawem”.

Libertynizm (łac. libertinus ‘wyzwolony’), inaczej wolnomyślicielstwo, to ruch umysłowy rozwijający się we Francji w XVIII w. zmierzający do odrzucenia wszelkich autorytetów i zasad krępujących umysł człowieka. Libertyni propagowali sceptyczny i racjonalny stosunek do rzeczywistości, atakowali Kościół i religię, postulowali rozluźnienie norm moralnych i obyczajowych. Niektórzy pisarze (np. markiz Donatien de Sade) i myśliciele doprowadzili poglądy libertyńskie do skrajności, głosząc ideę wolności absolutnej – odrzucenia wszelkich norm i zasad.

CZASOPIŚMIENICTWO

Pierwsze informacyjne druki periodyczne zaczęły ukazywać się już w XVII w. (barok), jednak oświecenie to pierwsza epoka, w której prasa odegrała istotną rolę w kształtowaniu świadomości społecznej. Najbardziej dynamicznie czasopiśmiennictwo rozwijało się w Anglii i we Francji, jednak również w Polsce pojawiło się kilka znaczących czasopism.

- „Monitor” (1765–1785) – tygodnik wzorowany na angielskim „Spektatorze”, inspirowany i wspierany przez króla, redagowany w duchu racjonalizmu i tolerancji religijnej przez Adama Czartoryskiego i Franciszka Bohomolca, potem przez Ignacego Krasickiego. Pisali w nim m.in.: Stanisław Konarski, Adam Naruszewicz. Tygodnik kształtował wzór oświeconego szlachcica, był szkołą ideologii oświecenia. Pojawiły się tu po raz pierwszy w naszym piśmiennictwie typowe teksty dziennikarskie: **felietony**, **reportaże**.
- „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne” (1770–1777) – pierwszy polski tygodnik literacko-kulturalny, nieoficjalny organ obiadów czwartkowych, redagowany przez Jana Albertrandiego, potem przez Adama Naruszewicza. Pismo propagowało zasady stanisławowskiego klasycyzmu, publikowali w nim m. in.: Ignacy Krasicki, Franciszek Dionizy Kniaźnin, Franciszek Zabłocki, Tomasz Kajetan Węgiński.

„Gazeta Narodowa i Obca” (1791–1792) – dziennik, organ stronnictwa konstytucyjnego propagujący projekty reform, zamknięty przez władze Targowicy. Redagowany przez m.in. Juliana Ursyna Niemcewicza.

OGRÓD FRANCUSKI, OGRÓD ANGIELSKI

W Europie nadal wyraźnie dominowała Francja. W XVII w. ukształtował się tam klasycyzm, który wytyczył główny nurt w sztuce oświecenia. Ton filozofii i myśli społecznej nadawali francuscy encyklopedyści. Pod koniec wieku XVIII idee rewolucji rozprzestrzeniły się na większość krajów europejskich. Upowszechniło się też zakładanie tzw. ogrodów francuskich, czyli uporządkowanych, z daleką perspektywą i roślinnością formowaną w bryły geometryczne.

Ogród w stylu francuskim w zespole pałacowo-ogrodowym Vaux-le-Vicomte (Francja), zaprojektowany w latach 50. XVII w.

Coraz większe znaczenie miała także Anglia, gdzie działał prekursor oświecenia John Locke i gdzie rodziła się nowoczesna powieść. W architekturze terenów zielonych pojawił się ogród angielski, imitujący dziką, tajemniczą naturę, pozornie nietkniętą ręką ogrodnika, z elementami ruin, skał i grot.

Ogród w stylu angielskim w XVIII-wiecznej rezydencji Stourhead (Anglia) – widok budowli wokół jeziora, m.in. świątyni Flory (po lewej stronie)

DWÓR KRÓLEWSKI W RZECZYPOSPOLITEJ

W Polsce centrum cywilizacyjno-kulturalnym stała się Warszawa, z której Stanisław August Poniatowski uczynił metropolię. Panowanie ostatniego króla Rzeczypospolitej przyniosło wiele prób zreformowania państwa. W dużej mierze jego dziełem była Konstytucja 3 maja, której dorobku nie umiał jednak bronić z całą determinacją. Reformy napotykały ogromny opór konserwatywnych magnatów i mas szlacheckich.

Niezależnie od oceny działalności politycznej króla należy podkreślić rolę, jaką odegrał w rozwoju kultury, oświaty i gospodarki. To z jego inicjatywy zaczęto wydawać „Monitor” oraz „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne”, to on patronował powołaniu **sceny narodowej**, Szkoły Rycerskiej, zainicjował działalność Komisji Edukacji Narodowej, wspierał pisarzy, artystów, uczonych, finansował budowę wielu gmachów, również użyteczności publicznej, rozbudował Zamek Królewski, ufundował pałac Na Wodzie – letnią rezydencję w Łazienkach, zgromadził ogromne

zbiory dzieł sztuki, popierał manufaktury, założył liczne wytwórnie fajansów, wyrobów marmurowych i broni. Władca ten otaczał się najwybitniejszymi umysłami w Polsce (obiady czwartkowe).

PUŁAWY

Konkurencyjny ośrodek kulturalny, w którym propagowano sentymentalizm, stworzyli w rezydencji w Puławach książęta Czartoryscy. Organizowano tam teatr, zapraszano poetów (Franciszek Karpiński, Franciszek Dionizy Kniaźnin, Julian Ursyn Niemcewicz), księżna Izabela założyła Świątynię Sybilli (1798–1801) – pierwsze w kraju muzeum gromadzące pamiątki, także narodowe. Pałac otaczał piękny park w stylu angielskim (1798–1810).

KIERUNKI, NURTY, TENDENCJE

Klasycyzm (łac.classicus‘doskonały’, ‘wzorowy’, ‘wyuczony’)	Główny kierunek w sztuce oświecenia nawiązujący do wzorów antycznych, ukształtowany w XVII w. we Francji i rozwijający się w XVIII w. w całej Europie. Cechują go: harmonia, ład, symetria, statyczność zamiast dynamizmu, oszczędność wyrazu, idealizacja	
	Cechy sztuki klasycyzmu	
	architektura	kopiowanie elementów architektury starożytnej; stosowanie greckich porządków architektonicznych: doryckiego, jońskiego, korynckiego; budowle wznoszone na planie zwartym: koła lub prostokąta; dominacja fasad o liniach prostych; oszczędne stosowanie zdobnictw; używanie jasnych barw; otwory okienne wpuszczające do wnętrza dużo światła; stosowanie kolumnad i kolumnowych portyków ze zwieńczeniem w kształcie tympanonu
	rzeźba	ukazywanie postaci w pozach statycznych; naturalne proporcje ciała; rzadkie stosowanie polichromii (malowania rzeźb na kolorowo); miękka, płynna linia; twarze najczęściej pozbawione emocji; współczesne postacie pokazywane w antycznych szatach; kopiowanie antycznych kompozycji; tematyka najczęściej mitologiczna, alegoryczna, portretowa
malarstwo	plamy barwne stosowane z umiarem; unikanie kontrastów; gładka faktura bez śladów pędzla; dbałość o realizm i idealne proporcje; kolor przyporządkowany rysunkowi; tematyka: mitologiczna, pasterska, historyczna, portrety	
Sentymentalizm – pomost między oświeceniem a romantyzmem	Prąd umysłowy i literacki występujący jako zjawisko konkurencyjne wobec światopoglądu, estetyki i literatury klasycyzmu. Przejawiał się przede wszystkim w literaturze i obyczajowości. Dla sentymentalistów podstawowym źródłem wiedzy o świecie było poznanie zmysłowe jednostki. Odkryta rzeczywistość często stanowiła jednak zaprzeczenie klasycznych przekonań o ładzie i harmonii, pełna była konfliktów i napięć mających świadczyć o kryzysie moralnym współczesnej cywilizacji. Przyczynę upadku człowieka upatrywano w odejściu od stanu naturalnego. Bóg postrzegany był jako sprawiedliwy, miłosierny ojciec. Sentymentalisci wierzyli we wrodzoną dobroć człowieka, rozum zastąpili sercem, eksponowali uczucia, cenili autentyczne kontakty międzyludzkie. Nazwa kierunku wywodzi się od Podróży sentymentalnej Lawrence’a Sterne’a. Ideologiem kierunku był Jean-Jacques Rousseau (Nowa Heloiza). W Polsce Franciszek Karpiński stworzył wzór osobistej liryki bezpośredniego wyznania	
Rokoko (od fr.rocaille, co oznacza formy dekoracyjne przypominające kolczaste muszle morskie)	Styl w plastyce XVIII w. (styl Ludwika XV) traktowany jako schyłkowa faza baroku. Charakteryzuje się swobodnym użyciem zakrzywionych, lekkich, płynnych, niesymetrycznych form ornamentacyjnych, wpływem motywów chińskich, skłonnością do miniaturyzacji. Występuje głównie w malarstwie, sztuce zdobniczej, meblarstwie, wnętrzarstwie. W malarstwie „historię” wypiera „idylla” – sceny bukoliczne, pasterskie i mitologiczne (Antoine Watteau, François Boucher), obowiązują	

subtelność i finezja. Styl wnętrz radosny, jasny, wysublimowany, operujący bielą i złotem. Dekoracja sufitów podobna do ścian. Porcelanowe bibeloty, malarskie miniatury. Styl ten opierał się na zasadzie przeciwieństw: ciężka bryła spoczywa na wątlej podstawie, element, który zgodnie ze swą naturą i funkcją powinien mieć kontynuację, nagle się urywa, a fasada w zasadzie płaska, faluje jak zasłona. Określenie to oznacza również rodzaj kultury towarzyskiej, salonowej charakteryzującej się pewną swobodą obyczajów (dama okresu rokoka)

Jean-Auguste-Dominique Ingres, Kąpiąca się, 1808

Antonio Canova, Trzy Gracje, 1813–1816

Jacques-Louis David, Portret pani Récamier, 1800

Wzorzec

Uczony – racjonalista odrzucający wszelkie przesady, tolerancyjny, ciekawy świata, wykształcony, wierzący w siłę nauki i postępu, szanujący prawo (redaktorzy i autorzy Wielkiej Encyklopedii Francuskiej, 1751–1766: Jean d’Alembert, Wolter, Denis Diderot, Stanisław Trembecki, Oda nie do druku; Adam Naruszewicz, Balon)

Sentymentalista – człowiek o czułym sercu, wrażliwy, kierujący się intuicją i uczuciem, współczujący cierpiącym, żyjący skromnie (Jacques Rousseau, Nowa Heloiza; Franciszek Karpiński, Laura i Filon)

Patriota-obywatel (sarmata oświecony) – człowiek uczciwy, prawy, szlachetny, bezinteresowny, kochający swoją ojczyznę, przystający do dobra ogółu (Julian Ursyn Niemcewicz, Powrót posła – Walery i jego ojciec)

Antywzorzec

Sarmata – człowiek odznaczający się konserwatyzmem, megalomanią narodową i stanową, ksenofobią, prostactwem, warchotliwością, skłonny do nadużywania alkoholu (Ignacy Krasicki, Pijaństwo, Do króla, Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki; Julian Ursyn Niemcewicz, Powrót posła – Starosta)

Fircyk lub dama modna – osoba bezkrytycznie oddana modzie, rozrzutna, zarozumiiała, egoistyczna, ulegająca cudzoziemskiemu wpływowi społecznemu i politycznemu (Franciszek Zabłocki, Fircyk w zalotach; Ignacy Krasicki, Żona modna)

IGNACY KRASICKI – BAJKI

IGNACY KRASICKI (1735–1801) – CZŁOWIEK I PISARZ

- Człowiek oświecenia – wszechstronnie wykształcony, o krytycznym umyśle, inteligentny i dowcipny.
- Duchowny (był biskupem warmińskim, a pod koniec życia arcybiskupem gnieźnieńskim i prymasem Polski).
- Blisko związany z dworem króla Stanisława Augusta, którego był doradcą i któremu zawdzięczał karierę duchowną; uczestnik obiadów czwartkowych.
- Organizator życia kulturalnego, publicysta „Monitora”.

- Wszechstronny twórca nazywany „księciem poetów polskich” – pisał m.in. bajki, satyry, poematy heroikomiczne, komedie, wiersze liryczne, listy poetyckie, jest też autorem pierwszej polskiej powieści (Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki).
- Zwolennik reform; w swoich utworach piętnował i wyśmiewał wady społeczeństwa szlacheckiego, wskazywał zasady moralne, propagował patriotyzm (autor Hymnu do miłości ojczyzny).

Johann Gottlieb Becker, portret Ignacego Krasickiego, ok. 1768

BAJKA JAKO GATUNEK LITERACKI

- Gatunek epicki należący do literatury dydaktycznej i moralizatorskiej.
- Krótka opowieść wierszem lub prozą o charakterze **przypowieści** (bohaterowie są typami ludzkimi bądź uosabiają ludzkie cechy, fabuła ukazuje uniwersalne sytuacje, ilustruje jakąś prawdę ogólną).
- Podstawowy środek stylistyczny to alegoria (bohaterami są często zwierzęta lub przedmioty uosabiające ludzkie cechy).

ZWIERZĘTA W BAJKACH JAKO ALEGORIE TYPÓW LUDZKICH

Lew	siła, męstwo, władza
Wilk	przemoc, okrucieństwo
Jagnię /owieczka	słabość, bezbronność
Lis	przebiegłość, fałsz, spryt
Mrówka	pracowitość
Sowa	mądrość
Baran	głupota
Wół	pracowitość, solidność
Zając	płochliwość
Żółw	spokój, powolność

- Celem bajki jest przekazanie jakiejś prawdy moralnej (bywa ona formułowana wprost, jako morał umieszczony na początku lub końcu utworu, lub jedynie sugerowana czytelnikowi).
- W kompozycji utworu często jest stosowany kontrast (np. między różnymi postawami czy działaniami).

ZOBACZ WIĘCEJ

Za twórcę bajki uchodzi grecki pisarz Ezop żyjący w Azji Mniejszej w VI w. p.n.e. (utwory jego naśladowców nazwano bajkami ezopowymi). Gatunek ten uprawiali później piszący po łacinie Fedrus (I w.), na którym wzorował się Ignacy Krasicki, i francuski przedstawiciel klasycyzmu Jean de La Fontaine (1621–1695). W Polsce bajki pisali m.in. Aleksander Fredro i Adam Mickiewicz.

ODMIANY BAJKI

Bajka epigramatyczna	Bajka narracyjna
<ul style="list-style-type: none"> ▪ krótka (zwykle cztero- lub sześciowersowa) ▪ bardzo zwięzła ▪ kończy się wyraźną puentą ▪ pisana wierszem regularnym 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ ma kształt krótkiej wierszowanej noweli ▪ zawiera nieskomplikowaną fabułę ▪ często występuje w niej dialog ▪ pisana wierszem wolnym

OŚWIECENIOWY CHARAKTER BAJEK – ZNANE Z GIMNAZJUM

W oświeceniu bajka cieszyła się dużą popularnością, ponieważ umożliwiała realizowanie oświeceniowego postulatu użyteczności (**użyteczności**). Literatura miała pełnić funkcje dydaktyczne, bawiąc uczyć. Poeta przybiera postawę moralisty, ale też pesymisty i **sceptyka**. Bajki ukazują zło świata, wady ludzkie, kłamstwo i przewrotność. Nie ma tu dobra zwyciężającego zło, nie ma postaw pozytywnych, wzorcowych. Poeta-racjonalista

ukazuje człowiekowi lustro i w ten sposób go poucza, ale nie do końca wierzy w skuteczność tego moralizowania. Wskazuje na to już Wstęp do bajek, w którym Krasicki odwołał się do potocznego rozumienia słowa bajka (zmyślenie, nieprawda). Puenta utworu jest gorzka – niemożliwe, by ludzie się zmienili, by odeszli od zachowań stereotypowych, niemożliwy jest świat bez wad.

STYLISTYKA BAJEK

Bajki Ignacego Krasickiego są przykładem literatury [klasycyzmu](#). Cechuje je:

- jasność, prostota, brak stylistycznych ozdobników,
- zwięzłość, lakoniczność, rezygnacja ze zbędnych słów,
- precyzyjność konstrukcji (często opartej na symetrii i kontraście),

TEMATYKA WYBRANYCH BAJEK

Szczur i kot	<ul style="list-style-type: none"> ▪ bajka epigramatyczna, składająca się z czterech trzynastozgłoskowych wersów ▪ siedzący na ołtarzu szczur chwali się, że kadzidła są przeznaczone dla niego – chwilę nieuwagi wykorzystuje kot, który dusi szczura ▪ morał: pycha i próżność mogą prowadzić do zguby
Ptaszki w klatce	<ul style="list-style-type: none"> ▪ dialog zamkniętych w klatce czyżyków: młodego (urodzonego już w niewoli) i starego tęskniącego za wolnością ▪ znaczenie wolności jako najważniejszej wartości ▪ bajka alegoryczna o wymowie patriotycznej (powstała po I rozbiorze Polski)
Groch przy drodze	<ul style="list-style-type: none"> ▪ przewrotna kpina z nadmiernie ostrożnego gospodarza: gdy przechodzący zjedli mu groch posiany przy drodze, w następnym roku zasiał żyto i dopiero za nim groch – w ten sposób stracił i jedno, i drugie ▪ puenta zawierająca morał: „Niech się miary trzymają i starzy, i młodzi: / i ostrożność zbyteczna częstokroć zaszkodzi”
Jagnię i wilcy	<ul style="list-style-type: none"> ▪ czterowiersz rozpoczynający się morałem: „Zawždy znajdzie przyczynę, kto zdobyczy pragnie” ▪ krytyka stosunków społecznych opartych na przemocy i argumentów, którymi silniejsi uzasadniają swoje decyzje (wilki mówią do napadniętego jagnięcia: „Smacznyś, słaby i w lesie!”) ▪ wyjątkowa zwięzłość utworu zawierającego opis sytuacji, dialog i morał
Dewotka	<ul style="list-style-type: none"> ▪ kontrast między słowami modlitwy odmawianej przez dewotkę („i odpuść nam winy, / Jako my odpuszczamy”) oraz zachowaniem kobiety, która w tym samym momencie bije służącą ▪ krytyka hipokryzji (wiersz kończy wykrzyknienie: „Uchowaj, Panie Boże, takiej pobożności!”)
Dobroczynność	<ul style="list-style-type: none"> ▪ obraz upokorzenia i demoralizacji ofiar mechanizmu działania „wilczych praw” ▪ owca, której wilk zjadł jagnię, chwali jego dobroczynność („niewiele on pragnie. / Moderat¹! Mógł mnie zajeść, zjadł mi tylko jagnię”)
Kruk i lis	<ul style="list-style-type: none"> ▪ bajka narracyjna, zaczynająca się od morału: „Bywa często zwiedzionym, / Kto lubi być chwalonym” ▪ lis – alegoria przebiegłości i fałszu – pochlebstwem nakłania kruka do otwarcia dzioba, w którym ptak trzyma kawał sera ▪ kruk to przykład próżności i łatwowierności – otwiera dziób do śpiewu, nie dostrzega, że lis wykorzystuje wszelkie środki, by zdobyć ser

¹moderat – człowiek umiarkowany, powściągliwy.

LEKTURY

Pijaństwo, utwór Ignacego Krasickiego, to zgodnie z tytułem satyra na jedną z najpopularniejszych polskich przywar. Ten dość długi wiersz ma formę **dialogu** między dwoma znajomymi. W rzeczywistości jednak żywy mini-dialog znajduje się na początku i końcu satyry. Środek wypełniony jest natomiast dwiema rozbudowanymi wypowiedziami bohaterów, w tym sensie można mówić o strukturze dwudzielnej utworu.

Sytuację odmalowaną w wierszu można streścić pokrótce w następujący sposób. Spotyka się dwóch przyjaciół, jeden

z nich narzeka na słaby stan zdrowia spowodowany nadużyciem alkoholu, co prowokuje do rozmowy o szkodliwości tej używki.

Pierwsza część utworu, którą stanowi wypowiedź „pijanicy”, ma charakter narracyjny. Kompan opowiada wypadki, które wywołały w nim owo osłabienie. Wszystko zaczęło się od imienin żony - taką okazję należało uczcić dobrym winem. Jako że uczta trwała do świtu, nasz bohater pospał sobie do południa, kiedy się przebudził, żona zaproponowała herbatę na boleści, ale że to napój mdlący – nie wskazany pacjentowi cierpiącemu na nudności – zastąpiono go „hanyżówką” (wódka anyżówką). Potem przybyli kompani z wczorajszej uczty, więc trzeba było ich również poczęstować. Tak więc panowie pili dzielnie dla zdrowotności. Podano obiad, do obiadu wino, które sprzyjało rozmowom na wszystkie możliwe tematy. Dyskusja wzmogła pragnienie, po dziesiątej butelce doszło do bijatyki. Bohater właściwie nie wie, co było potem, bo „wziął w łeb butelką”. W toku tej krótkiej narracji zostają ujawnione typowe pijackie wymówki, sposobności, konieczności, które prowadzą do prostego wniosku, że każda okazja jest dobra, by się napić. Bohater kończy jednak swoją opowieść stwierdzeniem potępiającym „obrzydłe pijaństwo”:

*Cóż w nim? Tylko niezdrowie, zwady, grubiaństwo.
Oto profit: nudności i guzy i plastry.*

Ten wątek podejmuje **drugi z bohaterów**. Jego wypowiedź ma już inny charakter. Jest to swoista umoralniająca rozprawa, w której człowiek pijany zostaje przyrównany do zwierzęcia.

*Patrz na człeka, którego ujęła moc trunku,
Człowiekiem jest z pozoru, lecz w zwierząt gatunku
Godzien się mieścić, kiedy rozsądek zaleje
I w kontur naturze postać bydlęca przywdzieje.*

Spośród wszystkich przykrych skutków nadużywania alkoholu (zwady, „obmowy nieprzystojne”, utrata pamięci, nadwyżenie zdrowia, skracanie życia) najstraszniejsza jest właśnie swoista **profanacja człowieczego rozumu**. Pamiętajmy, że jesteśmy w epoce Oświecenia, w której panował racjonalizm. Największym grzechem człowieka było właśnie zaprzeczenie (w tym wypadku trunkom) swego umysłu.

Bohater jednak nie preferuje zupełnej wstrzemięźliwości, wino jako dar boży jest dla ludzi, ale we wszystkim trzeba znać umiar. „Pijanica” okazuje się gorszy od zwierzęcia, bo nie zna umiaru w spożyciu:

*Zawstydzaj pijanice nierozumne zwierzę,
Potępiają bydlęta niewstrzymaność naszą,
Trunkiem według potrzeby gdy pragnienie gaszą,
Nie biorąc nad potrzebę. Człek, co nimi gardzi,
Gorzej od nich gdy działa, podlejszy tym bardziej.*

Na koniec trzeźwy kompan wymienia liczne zalety i zaszczyty nieprzesadzania z alkoholem. Po czym następuje **smutna puenta utworu, pijanica żegna się z przyjacielem, komunikując, że idzie napić się wódki**.

Krasicki w satyrze prezentuje nam dwóch bohaterów – niewyuczalnego „pijanicy” oraz rozsądnego moralizatora, można przypuszczać, że ten drugi wyraża rzeczywiste poglądy Krasickiego na kwestię pijaństwa. Poeta w tym dowcipnym utworze mówi o sprawie niezwykle poważnej - o chorobie która trawi polskie społeczeństwo. Puenta ukazuje nie tylko całkowite zniewolenie „pijanicy”, ale również bezradność moralizatora. Podmiot wyraża w ten sposób zwątpienie w ludzki rozsądek.

Żona modna (obowiązkowa w gimnazjum) to jedna z najkunsztowniejszych satyr Ignacego Krasickiego. Jest ósmą pozycją w zbiorze *Satyr* wydanym w roku 1779. Podobnie jak *Pijaństwo* utwór ten ma charakter dialogowy.

Rozmowa toczy się między świeżo ożenionym małżonkiem a przypadkowo spotkanym kompanem. Czytelnik zostaje wprowadzony jakby w środek dialogu:

*A ponieważ dostałeś, coś tak drogo ceniał,
Winszuję, panie Piotrze, żeś się już ożenił.*

Okazuje się, że pan Piotr nie jest zupełnie zadowolony z sytuacji, w której się znalazł. Całe nieszczęście żonkosia polega na tym, że jego małżonka została wychowana w mieście. Zwiedziony urokami „dziwnych gestów i misternych wdzięków” nie przewidział konsekwencji ożenku z „modną Filis”. Mimo że Piotr szybko dostrzegł przepaść między sobą a ewentualną żoną, to względy praktyczne wzięły górę:

*Szliśmy drogą romansów, a czym się uśmiechał,
Czym się skarżył, czy milczał, czy mówił, czy wzdychał,
Wiedziałem, że niedobrze udawał aktora,
Modna Filis gardziła sercem domatora.
I ja byłbym wzgardził; ale punkt honoru,
A czego mi najbardziej żal, ponęta zbioru,
Owe wioski, co z mymi graniczą, dziedziczne,
Te mnie zwiodły, wprawiły w te okowy śliczne.*

Jak widać bohater satyry sam już wyciągnął wnioski ze swojego postępków, dostrzegł, że małżeństwo dla pieniędzy, a bez szczerego uczucia, jest ostatecznie zupełnie niezyskowne.

W satyrze mamy **dwa przedmioty krytyki**. Po pierwsze w sposób niezbyt ostry zostało napiętnowane **małżeństwo dla zysku**. Trzeba tu zaznaczyć, że tego rodzaju kontrakty małżeńskie były ówczesnie czymś zupełnie normalnym. Ale i w takich wypadkach należy kierować się rozumem, i mieć na uwadze również inne względy – zdaje się

pouczać Krasicki – jak np. zgodność charakterów czy upodobań. Po drugie mamy tu do czynienia z ostrą **satyrą na modne życie** – większość utworu poświęcona jest właśnie szczegółowemu opisaniu tego zjawiska poprzez analizę sposobu zachowania tytułowej „żony modnej”. Znamienne, że w utworze aż się roi od wyliczeń, satyra ta jest swoistym katalogiem atrybutów modnej damy. Poeta poza komentarzem padającym z ust bohaterów krytykuje modne życie za pomocą form deminutywnych (spieszceń), które ukazują świat nowomodnej francuszczyzny jako śmieszny i infantylny:

Nieszczęsny małżonek podpisał intercyzę, z której po ślubie przyszło mu się z żalem i rozpaczą wywiązywać. Jego życie

*Zdrowsza jejmość, zajeżdża angielska karetą.
Siada jejmość, a przy niej suczka faworyta.
Kładą skrzynki, skrzyneczki, woreczki i paczki,
Te od wódek pachnących, tamte od tabaczkii,
Niosą pudło kornetów, jakiś kosz na fanty;
W jednej klatce kanarek, co śpiewa kuranty,
W drugiej sroka, dla ptaków jedzenie w garnuszku,
Dalej kotka z kocięty i mysz na tańcuńszku.*

przewraca się zupełnie do góry nogami. Wiejski dom za sprawą żony zamienia się w wytworny pałac, pełen zbytków, służby i kosztowności. Również ogród dotąd wypełniony bukszpanem teraz stał się podobny angielskim parkom. Miejska żona wciąż chodzi zasmucona bądź ostarbiona i w ten sposób wymusza na mężu kolejne inwestycje. „Bołące serce” żony staje się swoistym narzędziem dydaktycznym, mającym nakłonić „prostaka” do rewolucyjnych zmian i uległości. Piotr sam się ukarał, stał się sługą we własnym domu: brał żonę dla pieniędzy i musi cierpieć z tego powodu:

A ja w kącie nieborak, jak płaczę, tak płaczę.

Z nowomodnym obyczajem przychodzi również nowomodna moralność. Małżeństwo nie ma już statusu związku „do śmierci”. Z tego, co opowiada pan Piotr, tylko on z jego otoczenia jeszcze w to wierzy, czym zresztą wywołuje powszechne rozbawienie. Co więcej uczciwe życie uzależnione jest od pochodzenia służby:

*Wierz mi waćpan, jeżeli mamy się sposobić
Do uczciwego życia, weźże ludzi zgodnych,
Kucharzy cudzoziemców, pasztetników modnych,
Trzeba i cukiernika. (...)*

Satyra kończy się opisem balu i pożaru wywołanego fajerwerkami. To przebrało czarę goryczy, zrezygnowany pan Piotra zdecydował się na wyjazd do miasta, gdzie „zbytkuje i siedzi”. Teraz mądry po szkodzie żali się przyjacielowi.

Satyra jako gatunek literacki

Według Słownika terminów literackich jest to utwór dydaktyczny, ośmieszający i wytykający wady i występki ludzkiej natury oraz wady społeczne o charakterze m.in. obyczajowym, politycznym. Istotą satyry jest krytyka. W tym celu często stosuje deformację, groteskę czy wyostrenie piętnowanych cech w inny sposób.

Satyra powstała w literaturze rzymskiej jako gatunek wierszowany o charakterze parenetycznego monologu, czasem z elementami dialogowanymi. Należała wtedy do liryki. Jej twórcą był Horacjusz. Satyra występowała równie często w epoce klasycyzmu – w Polsce jej rozkwit nastąpił w dobie oświecenia.

Satyra posługuje się takimi środkami wyrazu jak: humor, drwina, sarkazm, ironia, pastwisz, śmiech.

Satyry Krasickiego

W swoich satyrach Krasicki świat, postaci i kraj ukazuje sąw *krzywym zwierciadle* – widzimy jedynie ludzką głupotę, pychę, próżność i wiele innych wad. Można również stwierdzić, że Krasicki w swych satyrach wciela się w rolę poety-filozofa, badającego zagadki ludzkiej natury, pomagającego sobie jedynie śmiechem i kpinią.

Satyry stanowią odzwierciedlenie problemów, jaki trawiły ówczesną Polskę. Jest to wyrazisty obraz życia XVIII-wiecznej sarmackiej szlachty, z jej wszelkimi wadami i przywarami. Smutny i pesymistyczny obraz życia we współczesnym mu kraju autor często zestawia z tradycją kraju przodków, ze świetnością i cnotami. Przyczyn obecnego upadku upatruje w odejściu od tradycji i w nadmiernym rozwoju niektórych dziedzin życia. Refleksje, które odnajdujemy w satyrach, są na tyle uogólnione, że stają się przez to ponadczasową wskazówką.

Artyzm satyry zawdzięczają nie tylko ponadczasowej tematyce, ale również zastosowanym środkom stylistycznym i artystycznym. Satyry wzbogacone zostały elementami dialogowanymi, z wartką narracją. Liczne są pytania retoryczne, wykrzyknienia, kontrast. Krasicki nie bał się także zastosowania karykatury, przerysowań, wyolbrzymienia.

Do adresatów satyr, które tworzył Krasicki, należeli -

- Do króla – skierowana przeciw sarmatyzmowi;
- Żona modna – przeciw pozerstwu, naiwności, materializmowi, rozrzutności, bezwiednemu przejmowaniu obcej kultury;
- Świat zepsuty – przeciw pozerom, obłudzie, rozwiązłości i rozpuście.

Wszystkie satyry tworzone w dobie oświecenia, a w szczególności te, których autorem był Krasicki, skierowane były przeciwko tym wadom, które występowały w polskim społeczeństwie powszechnie. Autor piętnował więc nie tylko bezwiedny i naiwny kosmopolityzm, ale też wsteczność i zacięty konserwatyzm, ganił modę na cudzoziemską, snobizm i społeczną głupotę. Nie godził się na pijaństwo, życie ponad stan, rozrzutność, warcholstwo i prostactwo.

Hymn do miłości ojczyzny to wiersz Ignacego Krasickiego, który powstał w związku z *Myszeidą*, w której stanowi on oktawę (osiem wersów, każdy po jedenaście zgłosek) piątą pieśni IX. Utwór został ogłoszony bezimiennie w 1774 roku w „Zabawach Przyjemnych i Pożytecznych”. *Hymn...* jest ściśle powiązany z czasami w których powstał, został napisany po gorzkich doświadczeniach konfederacji barskiej oraz pierwszego rozbioru Polski. Uważa się go za początek liryki patriotycznej doby niewoli.

Tytuł wiersza, zawierający określenie gatunkowe (hymn), kieruje naszą uwagę w stronę spraw podniosłych i prymarnych. Mamy tu do czynienia z uroczystą pieśnią pochwalną o charakterze apostofoicznym. Podmiot zwraca się nie do Ojczyzny, ale do miłości Ojczyzn, nazywając ją świętą, wprowadzając ją w sferę wartości najwyższych:

*Święta miłości kochanej Ojczyzny,
Czują cię tylko umysły pocziwe!*

Drugi wers przynosi zastrzeżenie, miłość do Ojczyzny to uczucie właściwe jedynie pewnej grupie ludzi – tych, którzy są obdarzeni „umysłami pocziwymi”. Przypomnijmy, że pocziwymi nazywał Krasicki również „zacnych ojców” w „Świecie zepsutym”, a więc chodzi o ludzi żyjących według określonego systemu wartości, z których najważniejsze to cnota, uczciwość, poszanowanie dla starszych i tradycji, patriotyzm, itp.

W utworze tym po raz pierwszy zostaje związana „święta miłość” ojczyzny z ofiarą i cierpieniem. Podmiot nadaje pojęciom kojarzącym się z nieszczęściem nowe, pozytywne znaczenie. Za pomocą szeregu oksymoronicznych zestawień: „smakują trucizny”, „pęta nie zelżywe”, „chwalebne blizny”, ukazuje nowe znaki prawdziwego patriotyzmu. Kochać ojczyznę znaczy tyle, co ofiarować się za nią, kiedy trzeba cierpieć i w ten sposób wypełniać swój obowiązek:

*Dla ciebie zjadł smakują trucizny,
Dla ciebie więzy, pęta nie zelżywe;
Kształcisz kalectwo przez chwalebne blizny,
Gnieździsz w umyśle rozkoszy prawdziwe.*

Ofiara za Ojczyznę nie pozostaje bez zapłaty, miłość jakby się zwraca w „rozkoszach prawdziwych”. Miłość do Ojczyzny to pragnienie bycia dla niej, ofiara - to główny sens życia prawdziwego patrioty, co zostaje wypowiedziane w pełnych emocji ostatnich wersach wiersza:

*Byle cię można wspomóc, byle wspierać,
Nie żal żyć w nędzy, nie żal i umierać!*

Odczucie emocjonalnego zaangażowania podmiotu w wypowiedziane słowa, zostało zbudowane za pomocą powtórzeń na nawarstwionych na tak niewielkiej przestrzeni – dwukrotne powtórzenie zwrotów: „byle” oraz „nie żal”.

Krasicki w swoim *Hymnie...* przedstawił radykalny program patriotyzmu, który wymaga od obywatela w sytuacji zagrożenia pełnego poświęcenia, nawet oddania życia za Ojczyznę. Podobne deklaracje składali nieco później romantycy.

CO NAM ZOSTAŁO Z OŚWIECENIA

Pozytywiści powrócili do wielu idei epoki rozumu. Głosili szacunek dla nauki i edukacji, np. w oświeceniu powstały pierwsze utwory przeznaczone specjalnie dla dzieci, a pozytywiści rozwinęli tę dziedzinę piśmiennictwa.

Współcześnie w państwach demokratycznych oczywiste są zdobycze tamtej epoki: prawo wyborcze, trójpodział władzy, wolność słowa, rozdział Kościoła od państwa. Powszechnie znane jest hasło Wielkiej Rewolucji Francuskiej: równość, wolność, braterstwo. W języku na stałe zakorzeniły się słowa i pojęcia z tamtej epoki, np. jabłko Newtona, liliput, Guliwer, gilotyna, sentymentalizm.